

סוף דבר

אינני יכול להביא את הדברים לידי סיכום מוגדר, וסוף דבר איננו סוף. לכל היותר אוכל להציג כאן הרהורים שחלפו בי בעת סיום הכתיבה, חלקם חלפו וחלקם נותרו.

דובר כאן על מקום, שטח. טריטוריאלי, הליטאים 'יצאו טוב' מהמלחמה; 'ליטא הקטנה' איננה כל כך קטנה. היום, לגבי שייכותה של וילנה לליטא - אין עוררין, וקליפדה איננה עוד ממל. ההמנון הגרמני מזכיר את 'נהר ממל [=ניימן]' כגבול השטח הגרמני; גבול זה כבר לא עומד על הפרק, שום שטח איננו שנוי במחלוקת, לליטא אין מה לדאוג¹. סיפור ששמענו בעיר הגבול - פעם גבול פרוסיה - נידה, במוזיאון פרטי קטן סמוך לחוף, על גרמנים שהיו בעלי הבית ובשנת 1945 פשוט קמו והסתלקו; האפשרות להגיע לסיביר לא קסמה להם. במקום שתומס מאן מהווה את סימלו, הגרמנים היום הם תיירים (רצויים!) בלבד.

מי חלם שווילנה תהיה ליטאית? מנחם בגין שהתעניין מאוד בשאלות של לאומיות וטריטוריאליות כתב:

[...] והאמונה, כי וילנה תשוב להיות 'בירת הנצח' של ליטא, הוחדרה בקרב הנוער והעם על ידי ספרי לימוד ועל ידי תמונות מרהיבות עין, שקישטו כל תחנת רכבת וכל בנין ציבורי. את תהפוכות ההיסטוריה מי ינחש? שאיפה של עם קטנות, אשר כל משקיף זר, בין אם רחב אותה ובין אם הצדיקה, ראה בה שאיפה דמיונית, נתגשמה - או 'נתגשמה' - בדרך לא פחות דמיונית. פולניה נרמסה על ידי הטנקים הגרמניים; רוסיה הקומוניסטית חתמה על 'חוזה ידידות' עם גרמניה הנאצית: בתוקף החוזה הזה [...] וליטא שקמה לתחייה תוך מלחמה נגד מוסקבה, קיבלה מידי מוסקבה את 'עיר חלומה'².

1 ברחוב הראשי של קליפדה המקביל לקו החוף, בולטת אנדרטה - מעין שער של קורות אבן, למעשה שלושה חלקים, החלק העליון של המשולש נדמה כשבור. מסמל שלושה חלקים של ליטא הגדולה: אזורי קניגסברג ופולין, וליטא הקטנה. הכתובת בליטאית: 'אנחנו עם אחד, אדמה אחת, ליטא אחת'. ליטא אינה תובעת שטחים נוספים, אך יש בה מודעות לליטא הגדולה!

2 בגין, בלילות, עמ' 25-26.

אכן, הליטאים נתנו אז מעט אמון בכנות המתנה הרוסית (בגין מציין שם: בחורף 1940 בעיצומן של החגיגות 'להחזרת וילניוס למולדת' היו הליטאים אומרים בלעג מר Vilnius musu, a Lietuva rusu [=וילנה לנו, אך לרוסיה ליטא כולה]); היום 'העניין סגור'. הליטאיות מעוגנת היום היטב בשטח, פעמים שפשוט מתעוררת קנאה. היסטוריוסופית, מה אני מרגיש כלפי ליטא? היא סבלה, אבל 'יצאה טוב' מהמלחמה, ויצאה גם בלי יהודים.

מה אני מרגיש כלפי וילנה הליטאית? שאלת הזיכרון הקשור בשטח עולה כאן במלוא עוצמתה. אני חוזר שוב ושוב לשלטיה היהודיים של וילנה של ההווה; הצטברות השלטים נותנת ממד מצטבר משל עצמו. אבל, ראש לכול, עולה כאן וילנה הליטאית. גם אם יש כיתובים באידיש, השפה הליטאית היא שפתם של השלטים, הם מכוונים לליטאים. המקום היום הוא בראש ובראשונה ליטאי. ובכל זאת, השלטים מאפשרים משהו אחר; יש מי שיראה אותו כמיסטי. בכל קריאה של שלט הנצחה שכזה, העיר היהודית, כביכול, נושמת להרף עין, ליבה משחרר פעימה, בטרם תחזור לשנת מותה. וילנה מזכירה לי את מאות הספרים הידועים בעניינה, אבל לא רק אותם; היא מזכירה לי גם ספר שונה, על עיר אחרת, רחוקה מווילנה ת"ק פרסה ויותר, עיר לא-יהודית בכל מובן שהוא; כוונתי לספר - 'ברווז' עיר מתה³; הספר הסימבוליסטי הזה משתמש במותה של העיר כמוטיב עיקרי, היא מתה כמטונימיה לגוויעת החיים בה (מוות קיומי עמוק). אך בסופו של דבר, מותה הביא לחייה. ולא רק משום שבינתיים ברוז' דווקא קמה לתחייה בהקשר תיירותי (עיר יפיפייה! בעונת התיירות שוקקת חיים), אלא משום שכשקוראים בה את 'ברווז' עיר מתה⁴ - וזה קרה לי! האמינו! - היא פשוט מתעוררת. תפיסת הזיכרון שלי קשורה, אפוא, בהיתכנות התעוררותן של ערים מתות.

תפיסת הזיכרון שלי קשורה גם בסיפור על בית הכנסת שעזב את מקומו, ובשאלה מה בעצם נותר אחריו, ההיה כלא היה? האם גם הוא עשוי להתעורר? בברווז' נותר הרבה - המתאר העירוני, התעלות היפות, עם ההסבר הגיאוגרפי להיווצרותן, הכיכרות, ועוד, האם השלד הזה מאפשר את התחיותה? דומה בעיניי שהקריאה מפיתה רוח חיים בשלד, כשיש שלד. בתיאורו של עגנון - 'מעשה המשולח מארץ הקדושה ת"ר'⁵ בית הכנסת עזב, אבל הותיר משהו לא-מוגדר, לאו דווקא שלד,

3 שם, עמ' 26.

4 רודנבקי, ברוז'.

5 עגנון, פולין, עמ' תב.

ובכל זאת ראוי לסיפור. האם הסיפור יתמיד בזיקתו למקום בו הבסיס לסיפור כבר לא קיים?

ואפשר שמה שחשוב הוא המסורת העירונית: בעיר - ברוז', עיר-עגנון, וילנה - נותרה גאווה עתיקה; ערים לא-מושפלות ממשיכות לחיות, בכל זאת לחיות, במקומן. אפשר והזיכרון היהודי שניתק ימצא איזה מצע מוכן לקבלו בשעה שהוא חוזר במהוסס למקום שבו נוצר לראשונה.

אין ספק, הבעיה שלנו שונה מהבעיה של ברוז'. תחייתו של העם היהודי כרוכה כמדומה ביכולת ליצור נתק גיאוגרפי מושלם. להעביר את הישן לדפוס חדש לגמרי. הנה, סיפור 'בית הכנסת שעזב את מקומו' מזכיר את התיאורים על בניית פוניבז' החדשה:

בהגיע הגאון [=הרב כהנמן] לשמונים, עלה לגבעת הישיבה יהודי פוניבז' אי שאך זה עתה הגיע מפוניבז' שבליטא. העולה הפליט בא לישיבה הנושאת את שם עירו וכשדמעות פורצות מעיניו התחבק עם מורו ורבו משכבר הימים. [...] דמעות צורבות נשרו על פניו הנבוכים גבעת הישיבה בבני ברק הזכירה לו את העיירה הליטאית בה נולד [...] תחושה מוזרה של 'בית' טרפה את שלוותו הנפשית, הוא השתאה למראה עיניו במסרב להאמין. [...] רגליו נצבות שוב על אתר הנושא את השם פוניבז'. גם בעיירה הרחוקה התנשאה אי פעם קרית ישיבה, בתים שהתמשכו בשורה ארוכה ובתוכם מאות בני תורה צעירים. נופים זהים שאין לטעות בהם. גם כאן בבני ברק על גבעת ישיבת פוניבז' נשקף אותו נוף ישן ועתיק של בתי מדרש ותלמידי חכמים. גם כאן מצטלצל ניגון הגמרא [...].⁶

הגישה של בן צבי לסוגיית פוניבז' הוסיפה לטיעונים הללו זווית ראייה ציונית מיוחדת: כך אמר הנשיא יצחק בן צבי בשהותו בישיבה בבני ברק:

[...] זכיתי לראות את המחזה הנהדר הזה, כאשר התורה חוזרת לאכסניה שלה, למקום היסטורי זה, שרבי עקיבא ועשרים ארבע אלף תלמידיו קידשו אותו בדמם מאורע חשוב זה אינו עניין לזרם אחד. כל אדם בישראל שותף לו ואינו יכול להתעלם מדבר קדוש ונשגב זה. אין כאן מקום מקלט אלא חזרה למקום הקדמון ממנו התחילה האומה.⁷

בן צבי צדק כמובן, פוניבז' לא רק עזבה מקום מסוים, היא גם הגיעה למקום מסוים; התהליך של רכישת המקום איננו רק שימור של שם קודם חשוב ככל

6 קול, אחד בדורו, עמ' 512-513.

7 שם, עמ' 427.

שיהיה, זהו גם תהליך של השתלבות והיכללות בשם הקדום. לא רק פוניבו' שנקלטה בפוניבו', אלא גם פוניבו' הנקלטת בבני ברק. ציוני - פעמים שמואשם בקפיצה ישירה לתנ"ך (קרי, דילוג על פרקי הגלות הרוחנית בהיסטוריה שלנו) - אמור להבין זאת. חרדי יסתפק בבני ברק שלו, אך גם היא ניתקה את פוניבו' מליטא עד לבלי שוב.

ועם כל זאת, אפשר כי הדבקות בשם פוניבו' תמיד תחזיר - קצת - לשם. אין מנוס, כך נראה, תמיד יקום מישהו שישאל מדוע לקיבוץ התלמידים הבני-ברקי הזה קוראים דווקא פוניבו'. מבחינה יהודית, פוניבו' היא 'עיר מתה', אך הטקסט הזה, אפילו הטקסט הזה, מחייה אותה. בביטוי 'נופים זהים שאין לטעות בהם' המופיע בדברים שנאמרו, מפקיעים כמובן את הישיבה מהנוף הטבעי, הראשוני, האמיתי, הליטאי, שלה; הנוף ההוא - שם - נשאר 'מת'. האם בגלל הקטע הזה, המדבר בכלל על נוף אחר, בארץ, נוף האמור להשכיח את פוניבו' האמיתית עוד יותר, יתעורר נופה של פוניבו' דליטא לנשימה או שתיים בטרם יחזור לשנת החורף הארוכה של ליטא, עד שיבוא תייר חדש ויספר על הנוף של פוניבו'? הם תיתכן תחיית זיכרונה של פוניבו' הליטאית האמיתית, או שפוניבו' עברה לבני ברק לנצח?

במובנים רבים הנתק סופי והקרע אין-סופי. ברגע נורא, 'מאטוליוניס חבר ה'ממשלה' הליטאית אומר דברים ליצחק גולדברג חברו לקורס הקצינים הליטאי: ה'שר' הזה סיפר בגלוי על ישיבה מיוחדת שערכה 'הממשלה הזמנית' בשאלת היהודים. לפי דבריו נתגבשו בישיבת הקבינט שלוש דעות. הקיצוניים הביעו את דעתם שצריך להיפטר מכל היהודים 'אחת ולתמיד', ויש להשמיד את כולם. אחדים היסטו בהצטרפות לדעה זו בפה מלא, אבל דרשו בכל תוקף שהיהודים ישלמו בדמם וזיעתם על כל העוול שעשו לעם הליטאי. והמתונים ביותר - ואלה היו נציגי המפלגה הקתולית, שעמם נמנה גם מאטוליוניס זה - הביעו את הדעה שאסור ליטול ממי שהוא, ואפילו מיהודי, את חייו, אבל מוכרחים לבודד את כל היהודים במקום מיוחד. 'אין כוח בעולם' - סיים מאטוליוניס את דבריו - 'שיכריח אותנו לשבת אתכם היהודים בכפיפה אחת'.⁶

הם צודקים כמובן, לא נשב אתם עוד יחד, הארץ ליטאית לגמרי, הם סבלו אך 'יצאו טוב' מן המלחמה; אולם, אנחנו יכולים להחיות את הערים המתות שלהם בעזרת הטקסטים שלנו, אפילו שיש כאלו שמדברים על עזיבתם של הטקסטים ושל בעליהם גם יחד. אין לי אלא לומר את מה שאמרתי אין ספור פעמים במהלך

הדברים, הטריטוריה שלהם, ה'מקום' הוא גם שלנו, ובאופן פרדוקסאלי כלשהו אנחנו מתחלקים בו עם הליטאים; באיזשהו מקום, אני מאמין שהוא גם יכול לצמצם את השנאה. שיתוף בטריטוריה יצר מחלוקת; שיתוף במקום יוצר - אולי - דיאלוג.

אני חייב לסיים בשיר קשה. בשיר שהוזכר לעיל שנכתב בגטו קובנה בסלובודקה בינואר שבט תש"ג; נאמר בו:

[...] ארץ ליטא, ארץ זרת, / נעזובה חיש; / ובגבול - הנעלמים / ינער כל איש. / אל ידבק אל נעלינו / מארץ הטומאה גרגר; / את חרפת קלונה עטפה / בחום כותנות אויב אכזר, / וסלחו לי אבא, אמא, / כי עפרכם אשאיר לעולם / באדמת 'דיודירו ז'אמה' / מקוללה משוד ודם. / בדם יהודי האבירה / קיומה קיקיוני התעב; / יופע נא הצדק ושמירה, / תרד אז לשאול ותרקב [...] (באידיש דיסקאנט; תרגם אפרים תלמי).

'מקום' נקשר במקורותינו לנורא; מה נורא המקום הזה: "המקום הזה היה מקום הרצח, [...] איך אפשר לעמוד על האדמה הארורה הזאת? אדמה הטבולה בדם אומללים, בדם קדושים, אדמת קודש היא. היא התקדשה בדם החללים החפים מכל פשע [...]". אבל, מהנורא צומחת גם ההתגלות, והיא תמיד בלתי צפויה ויכולה ליצור מציאות חדשה והקשרים חדשים. מקום נורא נכרך באי-ידיעה: 'מה נורא המקום הזה'; '...ואנכי לא ידעתי'; אנו יודעים טוב מאוד מדוע היה נורא בעבר, איננו יודעים באיזה מובן יהיה 'נורא' בעתיד. אבל, כאן העיסוק בעבר ועתיד מתחיל להדגיש יתר על המידה את ממד הזמן, ואני בסך הכול ביקשתי לעסוק במקום.